

Ειδική έκδοση για την εφημερίδα

ΤΑ ΝΕΑ

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ: Ηλίας Νικολακόπουλος και Βασίλης Παναγιωτόπουλος

- 6 -

**Η στρατιωτική δικτατορία
1967-1974**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Βαγγέλης Καραμανωλάκης

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ: Γιάννης Καρλόπουλος, ΔΟΛ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΣΕΙΡΑΣ: Εύη Καλογεροπούλου, ΔΟΛ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Τμήμα Ψηφιοποίησης & Φωτογραφικό Αρχείο, ΔΟΛ

ΨΗΦΙΑΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: MULTIMEDIA A.E.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Grafica Veneta S.p.A.

ISBN: 978-960-469-875-2

© 2010 για αυτήν την έκδοση, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.

Το βιβλίο αυτό είναι ειδική προσφορά από ΤΑ ΝΕΑ. Απαγορεύεται η καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπο διάθεση ή και πώληση του βιβλίου. Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας, απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται, πάντως ότι κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

**Η στρατιωτική
δικτατορία
1967
1974**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

ΤΑ ΝΕΑ | ιστορία

τιωμένες κοινωνικές υπηρεσίες και μια γενική διεκδίκηση συμμετοχής στον καταναλωτικό τρόπο ζωής και ανοδικής κινητικότητας. Ταυτόχρονα όλα αυτά θα εξελίσσονταν μαζί με τη διάχυτη και γενικευμένη αντίληψη ότι το κράτος θα μπορούσε να εγγυηθεί και να επιτύχει το αυξημένο επίπεδο κατανάλωσης και ευημερίας που ταυτιζόταν με την κατανάλωση αυτή. Σε κάθε περίπτωση, αυτό είναι ίσως το σημαντικότερο από πολιτική άποψη, η οικονομική εξέλιξη κατά τη διάρκεια της δικτατορίας δημιούργησε ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου, παρά την αναμφισβήτητη ανισότητα, η μικρή ιδιοκτησία κάθε μορφής είναι γενικευμένη και δεν διακρίνονται κοινωνικές δυνάμεις τόσο συμπαγείς ή τόσο ισχυρές που να αποβλέπουν σε θεμελιώδη ανατροπή του οικονομικού και του κοινωνικού συστήματος. Αυτό το πλαίσιο θα συνιστούσε το κοινωνικό-οικονομικό υπόβαθρο της Μεταπολίτευσης.

Η ιδεολογία του καθεστώτος

— Δέσποινα Παπαδημητρίου

Ως ιδεολογίες δεν θεωρούνται μόνο τα συνεκτικά και συγκροτημένα σύνολα ιδεών, αλλά και τα ιδεολογικά νεφελώματα που αντλούν ιδέες-έννοιες από διαφορετικές ιδεολογικές οικογένειες. Σε κάθε περίπτωση, οι ιδεολογίες ενσωματώνουν σε μια λογικά οργανωμένη δομή ορθολογικά και ανορθολογικά στοιχεία, συνειδητές ή και ασύνειδες παραστάσεις, οι οποίες συντίθενται και από πολιτικούς μύθους. Είναι αλήθεια ότι η «ιδεολογία» των δικτατορικών καθεστώτων βρίσκεται εγγύτερα σε έναν προπαγανδιστικό λόγο -εθνικής διαφωτίσεως, στην περίπτωσή μας- καθόσον οι «ιδεολογίες» που αυτά παράγουν δεν ενσωματώνουν τις τρέχουσες πολιτικές αντιλήψεις, δεν αφομοιώνουν στοιχεία της πολιτικής πραγματικότητας και της καθημερινής ζωής των ανθρώπων και δεν εντάσσονται στον ιδεολογικό ορίζοντα της εποχής τους με τον τρόπο με τον οποίο το πράττουν οι ιδεολογίες επί δημοκρατίας. Ούτως ή άλλως, τα όρια μεταξύ ιδεολογίας και προπαγάνδας έγιναν περισσότερο από ποτέ ασαφή στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου. Η ιδεολογία του ελεύθερου κόσμου έπρεπε να διαδοθεί και να προπαγανδισθεί ως αντιστάθμισμα στη σοβιετική προπαγάνδα. Το καθεστώς της 21ης Απριλίου έκανε χρήση ορισμένων στοιχείων της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης, όπως ήταν ο αντικομμουνισμός και ο εθνικισμός εκείνος που συναρθρώνεται με το συντηρητισμό, τα οποία ενέταξε όμως στο δικό του ιδεολογικό λόγο. Ποιες όμως είναι οι διαφορές μεταξύ της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης και του κατεχοχίν ιδεολογικού λόγου της δικτατορίας;

Ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε τη νομιμοποιητική βάση του καθεστώτος που προέκυψε από το πραξικόπημα και την επιβολή κατάστασης εκτάκτου ανάγκης και ως εκ τούτου κατέλαβε περίοπτη θέση στην ιδεολογία των Απριλιανών, νοούμενη ως θεωρία (αντικομμουνιστικός λόγος) και ως πράξη (πολιτικές διώ-

— Η Δέσποινα Παπαδημητρίου είναι επίκουρη καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιου

ξεις). Η επίκληση του αντικομμουνισμού, ωστόσο, γίνεται με στόχο να δικαιωθεί το γεγονός ως πολιτική πράξη και να εξασφαλισθεί η πολυπόθητη υποστήριξη από τις ΗΠΑ. Οι συνταγματάρχες ενισχύθηκαν σε αυτή τους την επιδίωξη από το ότι οι ΗΠΑ είχαν εμπλακεί δυναμικά στην Ελλάδα από τα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου και δεν ήθελαν να αποξενώσουν τους φίλους τους στην Ελλάδα ή να εξασθενίσουν την ελληνική συμμετοχή στο ΝΑΤΟ ή ακόμη και λόγω των φόβων ότι μια αρνητική στάση απέναντι στη χούντα θα βοηθούσε τη Μόσχα να κερδίσει έδαφος.¹ Η προπαγάνδα που έθεσε σε λειτουργία το καθεστώς επιχείρησε να εκμεταλλευτεί, εξάλλου, τη συγκυρία του αραβοϊσραηλινού πολέμου του 1967, για να προωθήσει το επιχείρημα ενός «εκτεταμένου ρωσικού σχεδίου διά την εγκατάστασιν της σοβιετικής επιρροής» στην Ελλάδα και στην Τουρκία (*Ελεύθερος Κόσμος*, 12-9-1967, 4-10-1967). Το επιχείρημα αυτό είχε τους αποδέκτες του μεταξύ των εισηγητών μιας σκληρής αντισοβιετικής στάσης στις ΗΠΑ, όπως φαίνεται από το άρθρο του James Burnham στο συντηρητικό περιοδικό *National Review*. Εκεί ισχυρίστηκε ότι οι δύο αυτές χώρες κατείχαν στρατηγική θέση για την άμυνα της Δύσης και ότι η κατάρρευση της Ελλάδας θα είχε ως επακόλουθο τη σοβιετική προώθηση στη Μέση Ανατολή (22-10-1968). Ο ίδιος αρθρογράφος αμφισβητούσε την καταλληλότητα του όρου *αστυνομικό-ολοκληρωτικό* κράτος, χρήση του οποίου έκαναν διάφοροι αρθρογράφοι, όπως ο A. Friendly της *Washington Post*, προκειμένου να περιγράψουν μια αντι-κομμουνιστική και φιλο-αμερικανική δικτατορία που είχε κάνει «επίσημη δήλωση πίστης στο Θεό». Οι συντηρητικοί στις ΗΠΑ –που εκτιμούσαν πολύ περισσότερο τις ηθικές αξίες από τα δημοκρατικά ιδεώδη– θεωρούσαν την προ του πραξικοπήματος περίοδο ως αναγκαία συνθήκη για την ανάληψη στρατιωτικής δράσης. Ο ιδρυτής του *National Review* W. F. Buckley χαρακτήριζε το εγχείρημα ως «προσπάθεια να φέρουν την ελευθερία και την εθνική αναγέννηση σε μια χώρα που βρισκόταν σε κοινοβουλευτικό χάος» (16-7-1968).

Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, ιδρυτής της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος*, που στήριξε αλλά και προετοίμασε ιδεολογικά την αποδοχή της δικτατορίας, έγραφε ότι η κυβέρνηση ήταν επαναστατική και ασκούσε δικτατορική εξουσία, αλλά δεν κινήθηκε «μέσα εις τα πλαίσια της ολοκληρωτικής ιδεολογίας». Επίσης, ότι αποστρεφόταν εξίσου τον κομμουνισμό και το φασισμό και ότι διακηρυγμένος στόχος της ήταν να οδηγήσει τη χώρα σε ένα «υγιές σύστημα κοινοβουλευτισμού» (24-9-1967). Ο Κωνσταντόπουλος διατείνετο εξάλλου ότι η κατάλυση της νομιμότητας δεν στρεφόταν πάντοτε «κατ' ουσίαν» εναντίον της δημοκρατίας και ότι η «επανάσταση» και η δικτατορία επιβάλλονταν από την ανάγκη των πραγμάτων (10-9-1967).

1. C.L. Sulzberger, «Greece under the Colonels», *Foreign Affairs*, 48 (Jan. 1970), σ. 311 γενικότερα για τα θέματα της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

Η 21η Απριλίου παρουσιάστηκε εξάλλου ως έργο «της γενιάς του Βίτσι και του Γράμμου», μιας γενιάς που «κατηύγασε με το φως των θυσιών της τους παγκόσμιους ουρανό», σύμφωνα με τον αρθρογράφο της 21ης Απριλίου, *Επιθεωρήσεως Εθνικής Διαφωτίσεως* (Ιούλιος 1967). Η γενιά αυτή των νικητών επί των «κομμουνιστο-συμμοριτών» θα μεταβάλλετο σε γενιά των ηττημένων, αν δεν είχε μεσολαβήσει η «σωτήρια Επανάσταση». Η αντίληψη περί του «παγκόσμιου» χαρακτήρα του «ελληνικού» πολέμου παράγει νόημα αν ενταχθεί στο ερμηνευτικό πλαίσιο της εθνοκροσύνης ως εκδοχής της ιδεολογίας του ελεύθερου κόσμου. Η ανάγνωση του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου που πρότειναν οι εθνοκρόνες γινόταν με όρους διεθνούς πάλης εναντίον του σοβιετικού ολοκληρωτισμού, έτσι ώστε η επίσημη Ελλάδα να μπορεί να ισχυρίζεται ότι αντιμετώπιζε τη σλαβική απειλή εντός των συνόρων της.² Τι εξέφρασε όμως η ιδεολογία της εθνοκροσύνης στην περίοδο της δικτατορίας; Ποια ταυτότητα προβάλλουν για τον εαυτό τους οι δημιουργοί της «Επανάστασης»;

Ο Κώστας Κριμπάς υποστηρίζει πολύ πειστικά ότι οι πραξικοπηματίες ανήκαν κοινωνικά σε μια νέα, υπό διαμόρφωση τάξη, διόλου φιλική προς τους ιεραρχικά ανωτέρους, τους οποίους κατόρθωσαν άλλωστε να παρακάμψουν, και καχύποπτη απέναντι στο συντηρητικό κατεστημένο. Σε έναν πρώτο χρόνο οι δικτάτορες άντλησαν νομιμοποίηση από αυτό το κατεστημένο. Ο στόχος τους ήταν όμως να δημιουργήσουν ένα νέο κατεστημένο, μικροαστικής προέλευσης, και προερχόμενο εν μέρει από τον ελληνισμό της διασποράς.³ Η αποδοχή εξάλλου της δικτατορίας από ένα σημαντικό τμήμα των ελληνο-αμερικανικών κοινοτήτων αποτελεί ένα περίπλοκο ζήτημα, το οποίο δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ. Σε ό,τι μας αφορά, ωστόσο, μπορεί οι συντηρητικές πάντως αξίες που διαμόρφωσαν οι Έλληνες στις ΗΠΑ κατά τη διαδικασία της ένταξής τους στη ζωή της κοινότητας, στην οποία είναι οικοδομημένη η αμερικανική κοινωνία – αγάπη για την πατρίδα, αφοσίωση στην οικογένεια και θρησκευτικό αίσθημα – αν σε αυτούς οικείο το λόγο περί ενότητας και ελληνο-χριστιανικού ιδεώδους. Διαβάζουμε έτσι στον *Εθνικό Κήρυκα* της Νέας Υόρκης, μία από τις δύο μεγάλες και ιστορικές εφημερίδες του ελληνισμού στις ΗΠΑ, ότι η εθνο-θρησκευτική διάπλαση, η αγωγή των μελών της κοινότητας και η εμμονή στη συνέχεια των ηθών και των εθίμων, της γλώσσας και της παράδοσης αποτελούσαν τη μόνη οδό που θα μπορούσε να αποτρέψει «την αφομοίωσιν και την παραστράτησιν της νεολαίας» (1-8-1968, σ. 5). Εντούτοις, η συγκεκριμένη εφημερίδα, η οποία παρακολουθούσε συστηματικά τις εξελίξεις στην Ελλάδα και την αρθρογραφία του αθηναϊκού Τύπου, εξέφρασε σε ένα δεύτερο χρόνο τους φόβους της για τη «διαίωνιση του καθεστώτος» και αντιπολιτεύθηκε το καθεστώς.

2. Δ. Παπαδημητρίου ό.π., σ.208.

3. Κώστας Κ. Κριμπάς, «Η Ανώτατη Παιδεία τον καιρό της χούντας», στο Γ. Αθανασόπου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σ. 135-152.

Η τομή που επιχειρούν να επιβάλουν, διακηρυκτικά τουλάχιστον, οι απριλιανοί ήταν μεταξύ παλαιού και νέου. «Οι καλοί και οι κακοί πολιτικοί του παρελθόντος είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους ως Σιαμαίοι», διαβάζουμε στον *Ελεύθερο Κόσμο*, ο οποίος διαβεβαίωνε περί των προθέσεων του Πρωθυπουργού να δημιουργήσει «νέον πολιτικόν κόσμον». Η έννοια των νέων ανθρώπων περιλάμβανε τη νεότητα ως βιολογική κατηγορία, αλλά και ως φορέα μιας άλλης, διαφορετικής, σε σχέση με όσες προηγήθηκαν, νοστορίας (12-4-1970). Κατά συνέπεια, παρά τους ισχυρισμούς τους ότι αντιπροσώπευαν τη γενιά του Γράμμου, οι απριλιανοί δεν αισθάνονταν ως συμμετοχοί της ελίτ εκείνης που διαμόρφωσε την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Έτσι, συγκρότησαν ένα λόγο που νόθευσε και αποδυνάμωσε τη συγκεκριμένη ιδεολογία. Υπήρξαν αντικομμουνιστές, αλλά μιλούσαν για την ένωση όλων των Ελλήνων, αφού η διαίρεση αριστεράς-δεξιάς δεν ήταν καθοριστική για τον εχθρό του καθεστώτος, που μπορούσε να τοποθετείται σε διάφορα σημεία του πολιτικού φάσματος. Υπήρξαν φιλατλαντιστές αλλά και πολιτισμικά αντιδυτικιστές. Συγκρότησαν τέλος έναν ισχυρό λόγο υπέρ της παράδοσης και της πνευματοκρατίας, ο οποίος συνέβαινε όμως να συμφύρεται με μοντερνιστικά στοιχεία.

Ο Αχιλ. Τάγαρης, διαπρύσιος τιμητής της «τεχνολογικής φρενίτιδος», γράφει παράλληλα και για την «καθυστέρησιν» της συγχρόνου παιδείας, κατακρίνοντας τη μονότονη από έδρας διδασκαλία, τις γραπτές εξετάσεις και προτείνει την εισαγωγή του κινηματογράφου και της τηλεόρασης ως κύριου μέσου διδασκαλίας (*Νέα Πολιτεία*, 2-11-1969). Ο Γ. Γεωργιάδης αντίθετα στο βιβλίο του *Η κρίσις της καταναλωτικής κοινωνίας* (1971) εξέφραζε με συνέπεια τη σκέψη του συντηρητικού για τη διάβρωση των πατροπαράδοτων θεσμών και τη νεύρωση του ανθρώπου της καταναλωτικής κοινωνίας, υπερασπιζόμενος το *νεοκαπιταλισμό*. Το βιβλίο εντούτοις κυκλοφόρησε ως βίπερ στη σειρά σύγχρονων αναζητήσεων, δίπλα στην *Ψυχή στον πάγο* του αφροαμερικανού ακτιβιστή Έλντριτζ Κλήβερ και τη *Μεγάλη Καμπή του Σοσιαλισμού* του κομμουνιστή στοχαστή Ροζέ Γκαρωντύ.

Σχετικά με τα φρονήματα των απριλιανών απέναντι στη βασιλεία, είναι διαφωτιστική η δήλωση νομιμοφροσύνης της εφημερίδας *Νέα Πολιτεία* απέναντι στο θεσμό, συνοδευόμενη από την άποψη περί του ασύμφορου της δημιουργίας καθεστωτικού ζητήματος και της απόφασης ότι «κάνεις δεν έχει το δικαίωμα να σταθή εμπόδιον εις το αναγεννητικόν έργον της Επαναστάσεως και να την εκτρέψει της ιστορικής αποστολής της» (Ιούνιος 1969). Λίγο αργότερα η ίδια εφημερίδα προσέθετε ότι το Σύνταγμα της 21ης Απριλίου αποσαφήνιζε τις αρμοδιότητες του Ανώτατου Άρχοντα για να μην υπάρχει περιθώριο αυλικών παρεμβάσεων και παρεξηγήσεων. Όταν μάλιστα πλήθαιναν οι πιέσεις για την επάνοδο στην κοινοβουλευτική τάξη, οι απριλιανοί επικαλούνταν τη «δημοκρατική πλειοψηφία». Το δημοψήφισμα χαρακτηριζόταν ως μία από τις γνησιότερες μορφές έκφρασης της λαϊκής θέλησης, ήτοι της δημοκρατίας που δεν έπρεπε να ταυτίζεται με το κοινοβούλιο. Αποδεσμευόμενες από τους θεσμούς και τις

πολιτικές διαδικασίες, η «δημοκρατία» και η «ελευθερία» κατέληγαν έτσι να ερμηνεύονται ως ουσιοκρατία.

Στο πολιτικό πεδίο, το περιεχόμενο του εσωτερικού εχθρού μετατοπίστηκε από τους κομμουνιστές προς τους εχθρούς του καθεστώτος εν γένει. Τούτο θα πρέπει να μελετηθεί σε σχέση με τη συμμετοχή στον αντιδικτατορικό αγώνα δυνάμεων από όλο το πολιτικό φάσμα. Κατά δεύτερο λόγο, η έμφαση μετατοπίστηκε από την καταδίκη του κομμουνισμού στην καταδίκη της φαυλοκρατίας και του κομματικού συστήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Η ασάφεια ωστόσο στον προσδιορισμό του εσωτερικού εχθρού, που μπορούσε να είναι ο κομμουνιστής αλλά και οποιοσδήποτε άλλος, ανεξάρτητα από την πολιτική ή ιδεολογική του ταυτότητα, προκαλούσε ασάφεια στους ιδεολογικούς στόχους του καθεστώτος. Ένας από τους βασικούς λόγους της αποτυχίας της πολιτικής των πολιτικών δικών που οργάνωσαν οι απριλιανοί υπήρξε η εφαρμογή του αναγκαστικού νόμου 509 εναντίον όλων των αντιπάλων της δικτατορίας, κομμουνιστών ή μη.⁴

Στο λόγο του Παπαδόπουλου, αλλά και των επίσημων οργάνων του καθεστώτος επικρατούν οι έννοιες της ενότητας του έθνους αλλά και της αγάπης, του ατομικού και κοινωνικού εξαγνισμού και του ανθρωπισμού. Οι φωτογραφίες που συνοδεύουν τα άρθρα των περιοδικών του καθεστώτος είναι σκοπίμως εύγλωττες για τα αμοιβαία αισθήματα αγάπης που συνέδεαν τα μέλη της επαναστατικής τριανδρίας και τους μεταξύ τους φιλικούς δεσμούς.

Με έναν ανάλογο τρόπο λειτουργούσε και η επίκληση της μνήμης, η οποία στο λόγο της «Επανάστασης» καλείται να νομιμοποιήσει το εγχείρημα δίχως να επηρεάζει τη δομή της σκέψης των απριλιανών, κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο επηρέαζε τη σκέψη των εθνικοφρόνων. Σε αντίθεση με τον έντονα αντικομμουνιστικό λόγο της δεξιάς στα προδικτατορικά χρόνια, η καταγγελία του κομμουνισμού από τη δικτατορία υπολείπεται έναντι εκείνης της φαυλοκρατίας που επικράτησε στο κομματικό σύστημα από το 1949. Η επανισχυροποίηση του κομμουνισμού οφειλόταν, σύμφωνα με το περιοδικό του καθεστώτος *21η Απριλίου*, στην κομματική συναλλαγή. Η μη κατοχύρωση, πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική, της νίκης στο Γράμμο χρεωνόταν στην «ιθύνουσα τάξη» και στον «πολιτικό κόσμο» που *αποκατέστησε* τον κομμουνισμό. Σύμφωνα με το εγχείρημα, η εκλογική συνεργασία του 1956, η ανάδειξη των κομμουνιστών σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958 και η προώθηση του επαναστατικού τους σχεδίου με επιτυχία από το 1962 είχαν ως αποτέλεσμα την κρίση του 1965 και το αδιέξοδο.⁵

Ο Γ. Παπαδόπουλος έλεγε εξάλλου τα εξής: «Μην ασχολείσθε με το πα-

4. Βλ. σχετικά Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 633-4.

5. *21η Απριλίου*, Αύγ. 1967, σ. 1, 13. Από το επόμενο τεύχος ο τίτλος είναι *Η Νέα Ελλάς της 21ης Απριλίου*.

ρελθόν. Ρίψατε παραπέτασμα πίσω σας και ατενίσατε το μέλλον. Η λήθη είναι μέθοδος αναδημιουργίας, είναι μέθοδος εξυγιάνσεως. Δεν φθάνομεν μόνον μερικοί από τους Έλληνας δια την Ελλάδα. Η Ελλάς έχει ανάγκη όλων των Ελλήνων».⁶

Η προτεινόμενη απολύτρωση του ανθρώπου από το παρελθόν δεν είναι της ίδιας τάξης με τη διαγραφή κάποιων δεκαετηρίδων σύγχρονης Ιστορίας από τους συντηρητικούς ή την απόρριψη των Νέων Χρόνων από τους αντεπαναστάτες. Δεν είναι της ίδιας τάξης με τη θέληση εξοβελισμού του ανώμαλου και ανησυχαστικού στην ιστορική πορεία του έθνους, το αμαρτωλό παρελθόν του Διχασμού στη σκέψη του Γεωργίου Βλάχου ή του Εμφυλίου στη σκέψη της Δεξιάς. Η κατάργηση της ιστορίας στη σκέψη του Παπαδόπουλου συνδέεται κατά λογική αναγκαιότητα με την «απελευθέρωση των ανθρώπων από τον κακό εαυτό τους». Θα μπορούσαμε έτσι να υποστηρίξουμε ότι στη σκέψη αυτή η Ιστορία εμφανίζεται να διαφθείρει τους ανθρώπους και να εκφυλίζει τη δημοκρατία και την ελευθερία, που εκλαμβάνονται ως κατηγορίες ανθρωπολογικής και όχι ιστορικής τάξης, συνυφασμένες με το αμετάβλητο περιεχόμενο της ελληνικότητας.⁷ Η Επανάσταση υποστασιοποιείται μέσα από τον παραλληλισμό της με το Νέο Άνθρωπο που αποβάλλει τον παλαιό εαυτό του και ξαναρχίζει μια ζωή ισάξια με το σκοπό της ύπαρξής του.⁸ Η Επανάσταση της 21ης Απριλίου συσχετίστηκε με την Επανάσταση του 1909, κατά έναν τρόπο όχι απόλυτα σαφή, κυρίως όμως μέσω της θεωρούμενης ως κοινής λαϊκο-δημοκρατικής προέλευσης των στρατιωτικών. Με αφορμή εξάλλου την τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντά του και το αφιέρωμα του περιοδικού *Θησαυρός* σε αυτόν, ο Ε. Βενιζέλος προβάλλεται ως ο δημιουργός της Μεγάλης Ελλάδος.

Η έμφαση στον αναγεννητικό χαρακτήρα του εγχειρήματος – «στον πολιτικό τομέα δεν υπάρχει παρελθόν... υπάρχει παρόν. Και υπάρχει και το αύριο»⁹ – συνυπάρχει με τη διακήρυξη της πίστης στα ιστορικά πεπρωμένα, τα οποία η Ελλάδα ξαναβρήκε χάρις στην Επανάσταση. Ο λόγος της Επανάστασης γίνεται ενίοτε πιο συγκεκριμένος, όπως μετά το βασιλικό αντικίνημα. Σχολιάζοντας το βασιλικό διάγγελμα της 13ης Δεκεμβρίου 1967 «περί επανόδου εις την δημοκρατικήν ομαλότητα», ο *Ελεύθερος Κόσμος* γράφει ότι η ομαλότητα είχε καταργηθεί από το 1964, με την άνοδο στην εξουσία της Ενώσεως Κέντρου. Κατά συνέπεια η «Εθνικόφρων παράταξις» δεν θα εξεγείρετο ποτέ εναντίον της στρατιωτικής Επανάστασης. Θύμιζε επίσης ότι μετά την άνοδο στην εξουσία του Π. Κανελλόπουλου, οι «σοβαρότεροι παράγοντες» της ΕΡΕ θεωρούσαν ότι

6. Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας*, τ. Α', Αθήνα, Γενική Διεύθυνσις Τύπου, 1968, σ. 15.

7. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου δια να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου»: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της "Επανάστασης" στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), ό.π σ. 163

8. *Νέα Ελλάς*, Ιαν. 1968, σ. 2.

9. Γ. Γεωργιάδης, *Η Ιδεολογία της Επανάστασης· όχι δόγματα, αλλά ιδεώδη*, Αθήνα 1971, σ. 6.

οι εκλογές του Μαΐου 1967 θα χάνονταν γι' αυτήν και εισηγούνταν την επέμβαση του στρατού πριν από τη διεξαγωγή τους (21-7-1968). Επικαλούμενος αυτήν την εθνικόφρονα παράταξη, ο Σάββας Κωνσταντόπουλος έγραφε ότι αυτή ωφελήθηκε από τη «μεταβολήν» της 21ης Απριλίου, αφού απειράπη ο αφανισμός της από τους αντιπάλους της (4-8-1967).

Ο *Ελεύθερος Κόσμος* υιοθέτησε εντούτοις σταδιακά, ιδιαίτερα μετά το δημοψήφισμα για το Σύνταγμα, τον ιδεολογικό λόγο της δικτατορίας τον επικεντρωμένο στην καταγγελία της διαφθοράς της πολιτικής ζωής ακόμη και εθνικοφρόνων πολιτικών ανδρών, ως αιτία της ανάληψης της διακυβέρνησης της χώρας από το Στρατό. Την ιδεολογία της μετεμφυλιακής δεξιάς αρθρώνουν οι εφημερίδες που συνέχισαν την κυκλοφορία τους μετά το πραξικόπημα. Σύμφωνα με την υπερσυντηρητική *Εστία*, στην «εθνικόφρονα και αστικήν» Ελλάδα στηρίχθηκε ο στρατός, που αναγκάσθηκε να επαναστατήσει όταν η «αριστερή φαυλοκρατία» αποπειράθηκε να «μολύνει το Έθνος» (29-7-1968, σ. 2). Σε μια άλλη στιγμή, όταν η *Νέα Πολιτεία* είχε εισαγάγει το ζήτημα της ενδεχόμενης συνεργασίας της κυβέρνησης με τον πολιτικό κόσμο, η *Εστία* καθιστούσε σαφές ότι δεν υπήρχε ανάγκη αποκήρυξης της «άκρας δεξιάς», καθότι αυτή αποτελούσε το στυλοβάτη της εθνικόφρονος Ελλάδας και της «στρατιωτικής Επανάστασεως» (1-6-1969). Τις ακροδεξιές ευαισθησίες της εξέφραζε επίσης όταν συμπεριελάμβανε στις «εθνικές δυνάμεις» της Κατοχής την τρομοκρατική οργάνωση Χ, η οποία προσέφερε «ανεκτίμητον προς το Έθνος υπηρεσία», αντιμετωπίζοντας τον «ερυθρόν ολοκληρωτισμόν» (30-7-1968, σ. 2). Γι' αυτήν, ο πρώην τροτσκιστής Βύρων Σταματόπουλος –υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ – και ο πρώην κομμουνιστής Γεώργιος Γεωργιάδης, που είχαν προσχωρήσει σε αντικομμουνιστικές πλέον θέσεις, παρέμεναν αριστεροί.

Η διεκδίκηση της ταυτότητας του εθνικόφρονος-αντικομμουνιστή είναι εμφανής και στη *Βραδυνή*, ιστορική εφημερίδα της λαϊκής Δεξιάς, ιδιαίτερα μέσα από την αντιπαράθεσή της με τη *Νέα Πολιτεία*, εφημερίδα του καθεστώτος, που ίδρυσε ο αδελφός του Γεώργιου Παπαδόπουλου, Κώστας, το Σεπτέμβριο του 1968 και θεωρείτο ότι εξέφραζε τις απόψεις του δικτάτορα. Στην επίθεση που δέχθηκε ο αρθρογράφος της *Βραδυνής* Νικ. Αντ. Βεντήρης από την εφημερίδα αυτή, η οποία του προσήψε οπισθοδρομικότητα, υπερσυντηρητικότητα και μισαλλοδοξία, η *Βραδυνή* απαντούσε ότι η Επανάσταση έπρεπε να διαφυλάξει τον χαρακτήρα της και να επιβάλει τον αποκλεισμό από την κυβέρνηση όλων των αριστερών και κεντροαριστερών στοιχείων. Για τη *Νέα Πολιτεία*, αντίθετα, η Επανάσταση ήταν υπόθεση όλων των Ελλήνων κι όχι δικτατορία της δεξιάς, ενώ οι περιπτώσεις μετάβασης από σοσιαλιστικές ή μαρξιστικές σε «εθνικές» επιλογές ήταν απόλυτα αποδεκτές (20-10-1968). Μία απ' αυτές ήταν η περίπτωση του Απόστολου Βογιατζή, υπουργού Εργασίας (1968-71), ιδρυτικού μέλους του ΕΑΜ (Αγροτικό Κόμμα), με έντονη συνδικαλιστική δράση στην Καρδίτσα του Μεσοπολέμου. Επίσης, ο διορισμός του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου ως υπουργού Εθνικής Παιδείας (1967-69) είχε προκαλέσει τα επικριτικά σχόλια

του Νικ. Αντ. Βεντήρη. Αμφισβήτησε συγκεκριμένα τη βούληση του παλαιού αρθρογράφου της *Ελευθερίας* και συντάκτη του λήμματος για τον Λένιν στην Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού να διαφυλάξει τις παραδόσεις του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Θύμισε επίσης τη στάση του υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το χαρακτηρισμό ως σκοταδιστών που απέδωσε σε όλους όσους «δεν εδέχοντο την αποκοπή της παιδείας μας και της γλώσσας από την ιστορικήν συνέχειαν». Θεωρούσε, εν τέλει, ότι η *Επανάσταση*, προκειμένου να διαφυλάξει το χαρακτήρα της, θα έπρεπε να αποκλείσει από την κυβέρνηση στοιχεία «ερυθρά ή κεντροαριστερά συμμαχήσαντα κατά τας προ της Επαναστάσεως ημέρας με τον Σατανάν».

Η *Επανάσταση* δεν διακήρυξε ποτέ τη λήθη, σύμφωνα με τη *Βραδυνή*, η οποία συνεχώς υπενθύμιζε ότι η Ελλάδα είχε ιστορία τριάντα αιώνων και ο πολιτισμός της ήταν ιδεοκρατικός (12-10-1968). Η *Επανάσταση* ήθελε μόνο να συσπειρώσει «υπό την σημαίαν της Αναγεννήσεως» ακόμη και όσους είχαν ακολουθήσει τους ανθρώπους «του αμαρτωλού παρελθόντος», αφού όμως είχαν απαρνηθεί το παρελθόν αυτό. Η εφημερίδα φιλοξένησε εξάλλου άρθρα του συνταγματάρχη Δ. Σταματελόπουλου, στα οποία ασκούσε κριτική στον Γ. Γεωργαλά αλλά και στον Γ. Παπαδόπουλο, με αφορμή τις πρωτοβουλίες του τελευταίου προς την κατεύθυνση της πολιτικοποίησης του καθεστώτος δίχως την έγκριση της επαναστατικής ομάδας.

Είναι ακριβές ότι μία κατηγορία άρθρων που δημοσιεύονταν στις εφημερίδες της Δεξιάς απέβλεπαν στην εγρήγορση της μνήμης. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν η αρθρογραφία του συνεργάτη της *Ακροπόλεως* Δ., Κ. Σβολόπουλου το Μάιο του 1967, για τη «θηριωδία του παιδομαζώματος, διαβολικού σχεδίου προς αλλοίωσιν του πληθυσμού, του εκτελεσθέντος υπό Ελλήνων κομμουνιστών», τον Ιούνιο του 1967 σχετικά με το μυστικό αρχείο του Ι. Μεταξά, που αναδείκνυε «τις τρεις μεγάλες εισβολές» για την υποδούλωση της Ελλάδας, του φασισμού, του χιτλερισμού και του σλαβισμού, καθώς και οι επιφυλλίδες του *Ελεύθερου Κόσμου*. Ως τέτοιες δημοσιεύθηκαν άρθρα των καθηγητών Νικ. Τωμαδάκη και Π. Μπαρτσιώτη για τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό (19-7-1967), του Δημ. Κουτσογιαννόπουλου – Γενικού Διευθυντή Αποδήμου Ελληνισμού (1968) – για την κοινωνική και ιδεολογική κρίση της εποχής και του Αχιλ. Τάγαρη για τον ευδαιμονισμό.

Στη *Βραδυνή*, ο στρατηγός Θρασ. Τσακαλώτος, ο οποίος είχε πολεμήσει εναντίον του ΕΛΑΣ στα Δεκεμβριανά και εναντίον του Δημοκρατικού Στρατού στον Εμφύλιο Πόλεμο, επέκρινε την «Εθνική Επανάσταση» για το πείραμα λήθης και προέτασε το αίτημα της εθνικής ασφάλειας. Σύστηνε στους συνταγματάρχες, λίγες μέρες μετά την κηδεία του Γ. Παπανδρέου, να μην επηρεάζονται από «δήθεν προοδευτικά και νεωτερίζοντα στοιχεία», τα οποία θεωρούσε συμμάχους του διεθνούς κομμουνισμού, και να επαναφέρουν «την ωραία προσηλασμένη των εις την κρηπίδα εκείνην εθνικής πειθαρχίας και αγρύπνου ασφαλείας».

Με σύνθημα τη «Νέα Ελλάδα», την «αναγεννημένη» Ελλάδα, το καθεστώς

έθεσε ως διακηρυγμένο στόχο του την εξυγίανση της κρατικής μηχανής που θα υλοποιείτο χάρις στη λήξη της κομματικής συναλλαγής, της φαυλοκρατίας και της διαφθοράς, το τέλος της διχόνοιας και της εξουσίας του κομματάρχη. Πρότεινε το άνοιγμα στην ομογένεια και μέτρα όπως η άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων και η γρήγορη οικονομική ανάπτυξη και εξυγίανση των κρατικών οργανισμών και δημοσίων επιχειρήσεων. Η προστασία του εργαζόμενου και η ανύψωση του βιοτικού του επιπέδου, η εξασφάλιση της εργασίας και της ασφάλειας της αγροτιάς, η δωρεάν παιδεία ήσαν μεταξύ των στόχων που μαρτυρούσαν για το «λαϊκό» χαρακτήρα του καθεστώτος.

Η Ελλάδα όμως πάνω από όλα θα μεταβαλλόταν σε «εργοτάξιον ηθικής αναπλάσεως και δημιουργίας». Την περίοδο της δικτατορίας μορφοποιήθηκε άλλωστε ο πολιτισμικός συντηρητισμός που είχε αρχίσει να συγκροτείται στην Ελλάδα ως αντίδραση στην εμφάνιση των μαζικών οργανώσεων και του νεολαιίστικου κινήματος της δεκαετίας του 1960. Ο Θεοφ. Παπάκωνταντίνου, ως υπουργός Παιδείας, απέστειλε το 1968 εγκύκλιο προς τους Γενικούς Επιθεωρητές Μέσης Εκπαίδευσης δίνοντάς τους οδηγίες για τον περιορισμό της αυθάδειας στην εμφάνιση των μαθητών. Επιφόρτιζε τις αστυνομικές αρχές με την αρμοδιότητα καταγγελίας των μαθητών στους γυμνασιάρχες τους κάθε φορά που η εμφάνισή τους δεν ήταν κόσμια, αλλά εξεζητημένη.

Ένας άλλος θεωρητικός του καθεστώτος, ο Δημήτριος Τσάκωνας, καθηγητής στην Πάντειο και υπουργός των δικτατορικών κυβερνήσεων, σε μια συνέντευξή του στην τηλεόραση της YENEΔ σχετικά με την κατάσταση της παιδείας στην Ελλάδα, αναζητούσε τα αίτια της κρίσης στην προδικτατορική περίοδο και ειδικότερα στην απομάκρυνση της εκπαίδευσης από τα ιδανικά του έθνους που είχε συντελεσθεί κυρίως με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964.¹⁰ Το Μάιο του 1968, το περιοδικό *Ανάπλασις* δημοσίευσε μια επιστολή, στην οποία τονίζονταν οι ευοίωτες προοπτικές της αναστροφής της ασύδοτης πορείας της ελληνικής νεολαίας. Τα στοιχεία που έδειχναν αυτές τις προοπτικές ήταν ο εβδομαδιαίος εκκλησιασμός των μαθητών, η συμμετοχή όλων των εκπαιδευτικών στην πρωινή προσευχή, η τάξη, ο σεβασμός και η σοβαρότητα που δινόταν στο θέμα της πίστης. Με το θέμα της *κατάπτωσης της νεολαίας* ασχολήθηκε και ο Αλέξ. Τσιριντάνης, καθηγητής Εμπορικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ένα από τα σημαντικότερα στελέχη του ευσεβιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Το βιβλίο του *Εμπρός εις την κρίσιμον καμπίνη: Ένα μήνυμα από περιοδικόν «Συζητήσεις»*, που κυκλοφόρησε τις παραμονές του πραξικοπήματος, χαρακτηρίστηκε από τον Δημ. Πάλλα ως «το θεωρητικό και πολιτικό μανιφέστο της 21ης Απριλίου 1967» και ως «εγκόλπιο της προπαγάνδας της».¹¹

10. Βλ. αναλυτικά Κώστας Κατσάπης, Το «Πρόβλημα-Νεολαία». Μοντερνισμός, παράδοση και νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ-ΙΝΕ/Ε.Ι.Ε, υπό έκδοσιν.

11. Βλ. σχετικά Κώστας Κατσάπης, Ήχοι και Απόηχοι. Κοινωνική Ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ-ΙΝΕ/Ε.Ι.Ε, 2007, σ. 238-242.

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 είχε τεθεί εξάλλου το ζήτημα του τεντιμποϊσμού, το οποίο θεωρήθηκε ως μια «παθολογική εκδήλωση» που οφειλόταν στη χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών, στη μείωση του ελέγχου που ασκούσαν οι γονείς και το σχολείο, στη ευκολία με την οποία ικανοποιούσαν οι νέοι το ερωτικό ένστικτο, αλλά και στην μειωμένη επιρροή της θρησκείας. Η πρόοδος επίσης, η οποία χαρακτηριζόταν ως «νεοδημιούργητος θεός των χρόνων της Διαφώτισης», αύξανε την αγωνία του σύγχρονου ανθρώπου, γιατί επιτελούσε μεγάλα όντως άλματα στον τομέα της τεχνικής, χωρίς όμως να βελτιώνει τη ζωή των ανθρώπων και να εγγυάται το μέλλον της ανθρωπότητας.¹² Η άνοδος των συνταγματαρχών στην εξουσία συνοδεύτηκε από την ποινικοποίηση των απρεπών, ξενόφερτων εμφανίσεων και συμπεριφορών, με στόχο την επαναφορά της ελληνικής νεολαίας στο δρόμο της παραδοσιακής ευσέβειας. Ο ταξίαρχος Ιωάννης Λαδάς, ως Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Δημόσιας Τάξης, προχώρησε σε αιφνιδιαστικούς ελέγχους σε «ύποπτα» κλαμπ στο κέντρο της Αθήνας για να διαπιστώσει τέτοιου τύπου συμπεριφορές. Το Νοέμβριο του 1968 ανακοίνωνε την επ' αυτοφώρω σύλληψη τριάντα ομοφυλοφίλων σε οικία στην Αθήνα, ενώ τον Οκτώβριο είχε οργανώσει έφοδο σε κλαμπ στην Πλάκα, η οποία έληξε με συλλήψεις και το κλείσιμο του κέντρου. Ο συνεργάτης του Λαδά, Κώστας Πλεύρης, εξεθίαζε στην 4η Αυγούστου –περιοδικό της ομώνυμης οργάνωσης που ιδρύθηκε το 1960– τα ιδανικά της ελληνικής νεολαίας σε αντιπαράθεση με την παρακμή και τον εκφυλισμό που διέκρινε τις ξένες νεολαίες.¹³ Το καθεστώς της 21ης Απριλίου, καχύποπτο απέναντι στις νεολαιίστικες οργανώσεις, διέλυσε όλες τις πολιτικές νεολαίες της αριστεράς, του κέντρου αλλά και της δεξιάς –εκτός από την ΕΚΟΦ (Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών)– άλλα και ένα μεγάλο αριθμό άλλων οργανώσεων και συλλόγων. Στο υπουργείο Προεδρίας δημιουργήθηκε Διεύθυνση Νεότητας για την παρακολούθηση και τη διαφώτιση της νεολαίας. Το Σώμα Ελλήνων Αλκίμων αναδιοργανώθηκε επίσης την ίδια περίοδο από τον Πλεύρη.

Συνεπώς, η χούντα δεν μπόρεσε να συγκροτήσει ένα συνεκτικό ιδεολογικό σύστημα ούτε και να δημιουργήσει πολιτικούς οργανισμούς και νέες ελίτ που θα εξέφραζαν με συνέπεια την ιδεολογία της. Το κληροδόστημα της δικτατορίας στο πεδίο της ιδεολογίας υπήρξε επομένως μικρό και ασήμαντο. Ακόμη και μεταξύ των ακροδεξιών κύκλων, που της αναγνώρισαν θετικές επιτεύξεις, έγινε παραδεκτό ότι απέτυχε να αναμορφώσει την πολιτική ζωή, να κάνει κρίσιμες αλλαγές στις δομές της ελληνικής κοινωνίας και να παράξει ιδεολογία.

Εξωτερική πολιτική και Κυπριακό

— Σωτήρης Ριζάς

Η χούντα και η Δυτική Ευρώπη

Στις σχέσεις της με τη Δυτική Ευρώπη η δικτατορία σημείωσε ασφαλώς τη μεγαλύτερη διπλωματική και ταυτόχρονα στρατηγική αποτυχία ακριβώς λόγω της φύσης του στρατιωτικού καθεστώτος. Οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες διαφοροποίησαν την πολιτική τους ανάλογα με το συλλογικό σύστημα στο οποίο κάθε φορά κινούταν. Καθοριστικά στοιχεία, ήταν η στρατηγική σημασία του κάθε συλλογικού συστήματος, αλλά και η δυνατότητα επίδρασης των Ηνωμένων Πολιτειών. Έτσι, στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, η Ουάσινγκτον ήταν σε θέση να επηρεάσει τη στάση των σημαντικότερων συμμάχων της και να εξουδετερώσει τις καταγγελίες των Σκανδιναβών για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από την ελληνική χούντα. Κάτι τέτοιο δεν έγινε δυνατό στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Στην πρώτη περίπτωση υπήρξε αισθητή η επιρροή όχι μόνο των σκανδιναβικών χωρών –οι οποίες δεν είχαν βρει πρόσφορο έδαφος λόγω της αμερικανικής επιρροής στην Ατλαντική Συμμαχία–, αλλά και πολιτικών δυνάμεων που μπορούσαν να επηρεάσουν την κυβερνητική πολιτική χωρών-μελών με μεγαλύτερη άνεση, ακριβώς λόγω του πολιτικού αντικειμένου του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η έμφαση της δραστηριότητας του τελευταίου στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνιστούσε, άλλωστε, βασικό πυλώνα της νομιμοποίησής του. Ταυτόχρονα, ήταν προφανές ότι και ορισμένες κυβερνήσεις χωρών-μελών θεωρούσαν τη συζήτηση της ελληνικής υπόθεσης και τελικά την καταδίκη της Ελλάδας ως αναγκαία εκτόνωση, η οποία πά-

12. Θ. Παπακωνσταντίνου, *Προβλήματα της εποχής μας. Τριάντα δύο μελετήματα στις «Εικόνες»*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1960, σ. 68, 73-4.

13. Κατσόπης, *Το «Πρόβλημα-Νεολαία»*, ό.π., σ. 376-380.

— Ο Σωτήρης Ριζάς είναι διευθυντής ερευνών, Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών

μεγαλύτερου αριθμού αντιστασιακών οργανώσεων από όλο το πολιτικό φάσμα, ο συντονισμός του αντιδικτατορικού αγώνα και η αποφυγή ζητημάτων αντιπαράθεσης όπως η φύση του πολιτεύματος που θα ακολουθούσε την πτώση της χούντας. Τον Φεβρουάριο του 1971 σχηματίστηκε το Εθνικό Αντιστασιακό Συμβούλιο από τις οργανώσεις Δ.Α., ΠΑΜ, Ελεύθεροι Έλληνες και Υπερασπιστές της Ελευθερίας, ενώ το ΠΑΚ αρνήθηκε καθώς θεωρούσε ότι ήταν ανάγκη να υπάρχει εξ αρχής μια κοινή συμφωνία για την επόμενη ημέρα, χωρίς συμβιβασμούς. Οι προσπάθειες συνολικά αυτές δεν απέδωσαν, αποτυπώνοντας και τα όρια και τις διαφορές των αντιστασιακών οργανώσεων αλλά και των πολιτικών χώρων με τις οποίες ήταν κατά κύριο λόγο συνδεδεμένοι. Οι διαφορές δεν συνδέονταν μόνο με τις αποκλίνουσες στρατηγικές στον αντιδικτατορικό αγώνα αλλά και με τα σχέδια για την επόμενη ημέρα μετά την πτώση του καθεστώτος.

Όταν ήλθε αυτή η ημέρα βρήκε ένα τελείως διαφορετικό τοπίο, από εκείνο της 20ής Απριλίου 1967. Σε όλο το φάσμα του πολιτικού τοπίου, Δεξιά, Αριστερά, Κέντρο, υπήρξαν σημαντικές αλλαγές, ιδίως τα πρώτα χρόνια της χούντας πριν το φοιτητικό κίνημα αποτελέσει έναν εξαιρετικά σημαντικό καταλύτη για την ανατροπή της, που αποτυπώθηκαν στην κατάρρευση σειράς πολιτικών σχηματισμών και στην ανάδειξη νέων.

Διακήρυξη του Πατριωτικού Μετώπου

Έλληνες και Ελληνίδες

Στις 21 Απριλίου ο Φασισμός κτύπησε την Πατρίδα. Μέσα στο σκοτάδι της νύχτας οι δολοφόνοι της Δημοκρατίας κατέλυσαν τις συνταγματικές ελευθερίες και τα κατακτημένα με θυσίες και αίμα δημοκρατικά δικαιώματα του Ελληνικού Λαού.

Καθοδηγημένοι και στηριγμένοι από την αμερικανική ΚΥΠ, τα Ανάκτορα και τους πιο αντιδραστικούς φασιστικούς πολιτικούς και οικονομικούς κύκλους της χώρας, οι συνωμότες αξιωματικοί και οι επίορκοι δικαστικοί καταχράστηκαν την εμπιστοσύνη της Πολιτείας, χρησιμοποίησαν τις δυνάμεις του εθνικού μας στρατού για να υποδουλώσουν τον Ελληνικό Λαό.

Εξαπέλυσαν ένα χωρίς προηγούμενο κύμα τρομοκρατίας και βίας, ενήργησαν χιλιάδες συλλήψεις, ίδρυσαν καινούργια χιτλερικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως και στρατοδικεία και απειλούν να δολοφονήσουν τους δημοκρατικούς ηγέτες. Επέβαλαν τον νόμο της ζούγκλας - τον νόμο των τανκς και μετέβαλαν την Ελλάδα σ' ένα απέραντο στρατόπεδο, όπου κυριαρχεί η τυραννία.

[...]

Το Πατριωτικό Μέτωπο θα αγωνισθή για μια Ελλάδα πραγματική ανεξάρτητη και φιλειρηνική που θα επιδιώκει φιλικές σχέσεις με όλες τις χώρες και δεν θα επιτρέπει σε καμιά ξένη δύναμη να καθορίζει την πολιτική της πατρίδας μας.

Έλληνες, Ελληνίδες: μέσα στη θέλησή μας βρίσκεται το Σήμερα και το Αύριο της Ελλάδας.

Εμπρός να συντρίψουμε την τυραννία. Εμπρός να σηκώσουμε τον ήλιο πάνω από την Ελλάδα.

Ζήτω η Δημοκρατία. Ζήτω η Ελλάδα. Ζήτω ο περήφανος Ελληνικός Λαός.

Το Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ

(Δελτίο Πληροφοριών του Πατριωτικού Μετώπου, Αθήνα, τχ. 1, Μάιος 1967)

Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος

— Δέσποινα Παπαδημητρίου

Είναι σαφές πως η οριοθέτηση του συντηρητικού χώρου στις συνθήκες της δικτατορίας απαιτεί ευαίσθητους χειρισμούς στο μέτρο που η μελέτη του συγκεκριμένου χώρου γίνεται αναγκαστικά με έννοιες της προδικτατορικής περιόδου, παρ' ότι η ιστορία του αντιδικτατορικού αγώνα γεννά νέες σημασίες που τις υπερβαίνουν. Η συστοίχιση στο αντιδικτατορικό μέτωπο πολιτικών δυνάμεων και προσώπων διαφορετικής κομματικής προέλευσης, οι αντιδικτατορικές παρέες και η εμπειρία της φυλακής, της εκτόπισης, των διώξεων και των βασανισμών δημιούργησε ωσμές και υποχώρηση των βεβαιωτήτων που είχαν προέλθει από τις εμποδωμένες νοσηρότητες. Μια συστηματική μελέτη θα απαιτούσε επομένως την ιστοριογραφική έρευνα ενός ανεξερεύνητου έως τώρα πεδίου, το οποίο περιλαμβάνει, εκτός των άλλων, ατομικές δράσεις, δίκτυα ανθρώπων και ευρύτερες κινήσεις που εμπίπτουν στις εξής κατηγορίες:

Το πολιτικό προσωπικό των προδικτατορικών κομμάτων της Δεξιάς.

Τους ιδιοκτήτες-διευθυντές συντηρητικών εφημερίδων.

Τις οργανώσεις με μαζικό χαρακτήρα που προέκυψαν από πρωτοβουλίες ατόμων τα οποία διαπνέονταν από στοιχεία της συντηρητικής ιδεολογίας.

Τις οργανώσεις βασιλοφρόνων αξιωματικών του στρατού.

«Εξερράγη Στρατιωτικών Κίνημα. Συνελήφθησαν πολιτικοί άνδρες». Με αυτόν τον τίτλο του μοναδικού ρεπορτάζ (ως είδηση υπήρχε και στην *Αυγή*) που συναντάμε σε αθηναϊκή εφημερίδα εκείνη την Παρασκευή 21η Απριλίου 1967 κυκλοφόρησε η *Καθημερινή* σε λίγα φύλλα. Στα γραφεία της διατυπωνό-

— Η Δέσποινα Παπαδημητρίου είναι επίκουρη καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

ταν μεταξύ άλλων το ερώτημα: «Τι είδους άνθρωποι είναι αυτοί που φέρονται έτσι στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο [που συνελήφθη στο σπίτι του δύο ώρες μετά τα μεσάνυχτα], έναν άνθρωπο που είναι όχι μόνον ο Πρωθυπουργός της χώρας, αλλά ένας πολιτικός πάντα στενά συνδεδεμένος με τις ένοπλες δυνάμεις;». «Αυτός ο συνδυασμός του ψεύδους και της σάχλας», «...τα νέα παιδιά, που θα ζήσουν μέσα στη μελαγχολία του εγκλωβισμού», υπήρξαν φράσεις που διατυπώθηκαν τη νύκτα εκείνη στα γραφεία της εφημερίδας καταγράφοντας τη μορφοποιούμενη διάσταση της συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας της δεξιάς με τον λαϊκισμό και τον ηθικολογία των απριλιανών.

Μια πρώιμη ένδειξη για το διχασμό του πολιτικού προσωπικού της Δεξιάς απέναντι στη δικτατορία προσφέρει η μαρτυρία του Αθ. Φροντιστή για τις διαφωνίες μεταξύ των επιτελών της κυβέρνησης Κανελλόπουλου, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στο διαμέρισμα του Αθανασίου Τσαλδάρη στην Αθήνα την ημέρα του πραξικοπήματος. Υπήρξαν εκείνοι που θεώρησαν ότι θα έπρεπε να οργανωθεί εντυπωσιακή αντίδραση εναντίον των πραξικοπηματιών και οι «συνετοί» που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην απόφαση περί απραξίας.¹ Είναι ακριβές, βέβαια, ότι από τον ίδιο πολιτικό χώρο προήλθαν και προτάσεις στήριξης των συνταγματάρχων, είτε από άτομα που υπηρέτησαν το καθεστώς, όπως ο υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Κανελλόπουλου Παναγιώτης Πιπινέλης ή από άτομα περιθωριοποιημένα, όπως ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, ο οποίος δεν κατάφερε, παρά την επιθυμία του, να το υπηρετήσει.

Η ιδιοκτήτρια πάντως της *Καθημερινής* Ελένη Βλάχου, η οποία είχε αναλάβει την εφημερίδα μετά τον θάνατο του πατέρα της Γ. Α. Βλάχου, διέκοψε την έκδοσή της, όπως και της *Μεσημβρινής* που είχε η ίδια ιδρύσει το 1961, εκφράζοντας έτσι ευθύς εξ αρχής και με δυναμικό τρόπο την άρνηση των υπευθύνων έκδοσης να δημοσιεύσουν υπό καθεστώς λογοκρισίας. Η Βλάχου εξηγεί ότι αν η έκδοσή συνεχιζόταν, οι εφημερίδες της θα ταυτίζονταν με τους στρατιωτικούς, εξαιτίας της παραδοσιακής σχέσης τους με τη δεξιά παράταξη και έτσι οποιαδήποτε μορφή αντίστασης μέσω των εφημερίδων θα περνούσε απαρατήρητη. Η χαλαρή εξάλλου στάση απέναντι στους πραξικοπηματίες που έδειξε ένα μέρος της Δεξιάς αντανακλάται και στο χώρο του Τύπου, όπου συντηρητικές εφημερίδες όπως η *Απογευματινή* και η *Βραδυνή* σε έναν πρώτο χρόνο τουλάχιστον, η *Εστία* και ο *Ελεύθερος Κόσμος*, στήριξαν τη δικτατορία. Στη συνέντευξη που έδωσε στον ανταποκριτή της εφημερίδας *La Stampa* στις 24 Σεπτεμβρίου 1968, στην οποία χαρακτήρισε τους συνταγματάρχες ως ανθρώπους «άνευ σημασίας ή γνώσεων», η Βλάχου δήλωνε ότι οι εφημερίδες της υπήρξαν πάντοτε συντηρητικές και αντικομμουνιστικές, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο πολιτικά την προσπάθεια των συνταγματάρχων να νομιμοποιήσουν την πράξη τους στην επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου. Αμέσως μετά ετέθη σε κατ' οίκον περιορισμό και στις 15 Δεκεμβρίου διέφυγε

1. Βλ. σχετικά Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967. 1940-1944. Εθνική Αντίσταση. Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήνα, Εστία, 1997, σ. 201.

στο Λονδίνο, όπου ανέπτυξε μια πλούσια αντιδικτατορική δράση.²

Στο μεταξύ, μετά τις δηλώσεις του προς τους ξένους ανταποκριτές στην Αθήνα, την 27η Σεπτεμβρίου 1967, οι οποίες μεταδόθηκαν από ξένους ραδιοσταθμούς και έδωσαν ώθηση στον αντιδικτατορικό αγώνα, ο πρώην πρωθυπουργός και αρχηγός της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) Π. Κανελλόπουλος τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό, ο οποίος ήρθε με την αμνηστία που έδωσε το καθεστώς σε ορισμένους πολιτικούς της Δεξιάς και του Κέντρου το Δεκέμβριο, ενώ συνελήφθηκε πάλι το Νοέμβριο του 1973 και ετέθη σε κατ' οίκον περιορισμό που έπαυσε με το πραξικόπημα του Ιωαννίδη. Ο Κανελλόπουλος είχε επίσης διαφωνήσει με την απόφαση της Ακαδημίας να συμμορφωθεί με τον νόμο περί εορτασμού της 21ης Απριλίου ως εθνικής εορτής ισότιμης με την 25η Μαρτίου. Αποχώρησε έτσι απ' αυτήν, αρνούμενος να παραλαμβάνει έκτοτε την αποζημίωση του ακαδημαϊκού. Διαφορετική ήταν η άποψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου, ότι δηλαδή η στάση απείθειας ως μεμονωμένη ενέργεια δεν θα είχε αποτέλεσμα, παρά μόνον ως καθολική αντίσταση της Ακαδημίας, των Ανωτάτων Δικαστηρίων και Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Ο Τσάτσος, υπουργός Δικαιοσύνης της τελευταίας κυβέρνησης, αναγνωρίζει στο Ημερολόγιό του (*Δογολογία μιας Ζωής*) ότι η στάση του κατά τη διάρκεια της δικτατορίας «ήταν απλώς αξιοπρεπής». «Ούτε βόμβες έφτιαχνα, ούτε βγήκα στο πεζοδρόμιο. Υπέγραφα διάφορες αντιδικτατορικές δηλώσεις μαζί με άλλα στελέχη του πολιτικού κόσμου», γράφει.

Την Παρασκευή εκείνη, πάντως, της 21ης Απριλίου, ο μόνος που διαφεύγοντας τη σύλληψη διαβίβασε προς τον επιτελάρχη του Γ' Σώματος Στρατού ταξίαρχο Ορέστη Βιδάλη σήμα με εντολή αντίστασης, ήταν ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Γ. Ράλλης, το οποίο όμως δεν πρέπει να έφτασε στον παραλήπτη του. Ο Ράλλης μετά τη σύλληψή του και τη μεταφορά του στο Σύνταγμα Τεθωρακισμένων στο Γουδί, εστάλη στο σπίτι του σε περιορισμό που έληξε σύντομα. Μετά τις δηλώσεις του με τις οποίες διαπίστωνε τη διάσταση μεταξύ της κοινής γνώμης και του στρατιωτικού καθεστώτος, και την επιδίωξη του καθεστώτος να μονιμοποιήσει την παρουσία του, συνελήφθη το Μάιο 1968 και κρατήθηκε για πέντε μήνες στο Στρατόπεδο Άμεσης Δράσης στο Μαρούσι, μαζί με τον πρόεδρο της διαλυμένης Βουλής Δημήτρη Παπασπύρου, τον Ιάκωβο Διαμαντόπουλο, πρώτο αντιπρόεδρο της Βουλής, τον Γεώργιο Μαύρο, και από τη νεώτερη γενιά τον Διονύση Διβανό, υπουργό μετά την πτώση της δικτατορίας, στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας.³

Ο Ράλλης δεν θέλησε να φύγει από την Ελλάδα. Εξετάστηκε ως μάρτυρας υπεράσπισης στη δίκη του Ιωάννη Ζίγδη και της εφημερίδας *Έθνος*, μαζί με

2. Βλ. Ελένη Βλάχου, *Πενήντα και κάτι... Δημοσιογραφικά Χρόνια*, τμ. Γ', «Ο Αγώνας των «Ανελλήνων»», Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 2008, σ.66, 47, 39, 15.

3. *Μια νύχτα-μια τυραννία* ήταν ο τίτλος του βιβλίου του Διβανού που κυκλοφόρησε ως παράνομη αρχικά έκδοση την άνοιξη του 1972 και ως κανονική έκδοση μεταπολιτευτικά. Εκεί αφηγείται διάφορες, πέρα από τη δική του, περιπτώσεις βασανισμού.

άλλα στελέχη της ΕΡΕ, όπως τους Π. Κανελλόπουλο, Παναγιώτη Παπαληγούρα, Κωνσταντίνο Παπακωνσταντίνου, Κωνσταντίνο Καλλία. Εξάλλου στη δίκη των στελεχών της Δημοκρατικής Άμυνας (Μάρτιος -Απρίλιος 1970) μεταξύ των ηγετικών προσωπικοτήτων του αντιδικτατορικού αγώνα που κατέθεσαν ως μάρτυρες υπεράσπισης ήταν ο Κανελλόπουλος και ο Παπαληγούρας, υπουργός Άμυνας στην τελευταία κυβέρνηση. Η καταγγελία του δημοψηφίσματος που οργάνωσαν οι Απριλιανοί υπήρξε για τον Ράλλη μια αξιοσημείωτη πράξη και προς τούτο μνημονεύει σχετική δήλωση του Στέλιου Αλλαμανή και του Γ. Μπακατσέλου, υπουργών τόσο στην κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου όσο και στην κυβέρνηση Σ. Στεφανόπουλου. Σε αυτήν υποστήριζαν ότι μόνον η επιστροφή του βασιλιά και ο σχηματισμός κυβέρνησης απ' όλα τα κόμματα θα επανέφερε τη χώρα στην ομαλότητα. Η εξορία του Ράλλη στην Κάσο διακόπηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου 1968 μιας και το καθεστώς έδωσε αμνηστία στους πολιτικούς κρατούμενους πριν το δημοψήφισμα, το οποίο διεξήχθη στην επαρχία «υπό καθεστώς τρομοκρατίας». Στο εκδομένο ημερολόγιό του (*Το Ημερολόγιό μου. Τον καιρό της δικτατορίας*, Αθήνα 1997), αναφέρεται εξάλλου και στην τύχη του απόστρατου συνταγματάρχη Δημήτρη Οπρόπουλου, βασιλόφρονα και αντικομμουνιστή που αποστρατεύθηκε τον Οκτώβριο του 1967 και εστάλη στη Φολέγανδρο το Φεβρουάριο του 1968. Παρά τον βαρύ τραυματισμό του όταν ήταν εξόριστος στη Μυτιλήνη, διαδραμάτισε κύριο ρόλο στην απόπειρα συγκρότησης στο εξωτερικό ενός ενωτικού εθνικού αντιστασιακού συμβουλίου.

Με πρωτοβουλία, ακόμη, του συνταγματάρχη Οπρόπουλου συσπειρώθηκαν γύρω από την οργάνωση «Υπερασπιστές της Ελευθερίας» αξιωματικοί προερχόμενοι από τον ευρύτατο κεντρώο χώρο και από τον ΑΣΠΙΔΑ. Ετοιμάζονταν να συμμετάσχουν στο αντικίνημα του βασιλιά, τελικώς όμως δεν εκλήθησαν και μετά την εκτόπιση του Οπρόπουλου, οι περισσότεροι πέρασαν στους «Ελεύθερους Έλληνες». Τα μέλη της οργάνωσης «Υπερασπιστές της Ελευθερίας», Μιχάλης Βαρδάνης και Σπύρος Μουστακλής, συμμετείχαν και στην οργάνωση ΑΑΑ (Αντίστασις, Απελευθέρωσις, Ανεξαρτησία) του Τάσου Μήνη, του Στέφανου Παντελάκη και του Παύλου Ζάννα, η οποία πραγματοποίησε πολλές βομβιστικές ενέργειες έως τη σύλληψη του Μήνη, τον Απρίλιο του 1971.

Οι «Ελεύθεροι Έλληνες», η μεγαλύτερη οργάνωση μεταξύ των αξιωματικών του στρατού ξηράς, ιδρύθηκε την άνοιξη του 1968 με πρωτοβουλία βασιλοφρόνων αξιωματικών και γενικότερα όσων παρέμειναν πιστοί στον όρκο τους προς το βασιλιά (στρατηγός Δ. Δημόπουλος, Σ. Τζανετής, Δ. Αρμπούζης, Χρ. Παπαδάτος, Γ. Περίδης, Α.Βαρδουλάκης). Το φθινόπωρο δέχθηκε το σύνολο των έως τότε αποστρατευθέντων από τη χούντα αξιωματικών και ορισμένων εν ενεργεία, παρότι η μύηση των τελευταίων υπήρξε επικίνδυνο εγχείρημα. Ο συνταγματάρχης Σπ. Μουστακλής αντιπροσώπευε τον τύπο ενός ανυπότακτου ηρωϊκού ανθρώπου -ο οποίος βασανίστηκε άγρια στην ΕΣΑ για να μαρτυρήσει για την οργάνωση του Σαββούρα- ο στρατηγός Βαρδουλάκης υπήρξε ένας μάλλον μη πολιτικοποιημένος στρατιωτικός, ενώ ο ταξίαρχος Κ. Παπαγεωργίου

ήταν μέλος της οργάνωσης «Χ» επί Κατοχής. Η οργάνωση επέλεξε επίσης το άνοιγμά της προς τους προερχόμενους από τον ΑΣΠΙΔΑ αξιωματικούς και τη συνεργασία με όλους ακόμη και με τους κομμουνιστές, εξ ου και το παρεπώνυμο «βασιλοκομμουνιστές». Τις επαφές της οργάνωσης με παράγοντες, όπως ο στρατηγός Ορέστης Βιδάλης που βρισκόταν στις ΗΠΑ, ο Καραμανλής που ήταν στο Παρίσι και με δεξιούς και κεντρώους πολιτικούς, είχε επωμισθεί ο στρατηγός Π. Πανουργιάς.⁴ Ας σημειωθεί εδώ ότι στον κύκλο των βασιλοφρόνων ανήκε και η Ρίτα Πιπινοπούλου, μετέπειτα σύζυγος του Πανουργιά, που συνελήφθη το Φεβρουάριο του 1970 μερικές μέρες μετά την έκρηξη μιας βόμβας κοντά στα γραφεία της Αμερικαν Εξπρές. Υπήρξε η μοναδική περίπτωση γυναίκας, μη αριστερής, η οποία εκτοπίστηκε.⁵

Η καθεστωτική *Νέα Πολιτεία* έγραφε χαρακτηριστικά στις 31 Αυγούστου 1969: «Υπό αποστράτων, παλαιοκομμουνιστών και κομμουνιστών εσοχεδίαζετο ανατροπή της Εθνικής Κυβερνήσεως». Σε συνάντησή του με τον Πιπινέλη στην Ελβετία, ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να αποδοκιμάσει την αντιστασιακή δράση των βασιλοφρόνων που χαρακτηρίστηκε από το καθεστώς ως «τρομοκρατική». Η στάση αυτή εξαγρίωσε το καθεστώς που εξαπέλυσε επίθεση κατά του βασιλιά. Στις 5 Σεπτεμβρίου η *Νέα Πολιτεία* άφησε να εννοηθεί ότι η μοναρχία θα καταργείτο, αν δεν αποκήρυσσε την αντιδικτατορική δράση.

Από την άλλη πλευρά, ο αυτοεξόριστος ιδρυτής της ΕΡΕ Κωνσταντίνος Καραμανλής έλυνε τη σιωπή του για πρώτη φορά με συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα *Le Monde* στις 28 Νοεμβρίου 1967. Ακολούθησαν, μετά από δύο χρόνια, οι οξύτερες έως τότε δηλώσεις της 30ής Σεπτεμβρίου 1969, στις οποίες το καθεστώς χαρακτηριζόταν ως στερούμενο κάθε ιδεολογικού προσανατολισμού και μη ανήκοντος σε καμία μορφή πολιτεύματος, ούτε καν στην κλασική δικτατορία. Διατυπωνόταν τέλος η άποψη ότι η χώρα μπορούσε να επανέλθει «ακινδύνως» στην ομαλότητα και ότι ο ίδιος ήταν διατεθειμένος να συμβάλει σε αυτό «και προσωπικά». Σύμφωνα με τον Τζεργιά,⁶ πριν δώσει στη δημοσιότητα τη δήλωσή του έγραφε στον Κ. Παπακωνσταντίνου να φροντίσει για την υποστήριξη της πρωτοβουλίας του από τους ηγέτες των κομμάτων, ενώ παρακινούσε τον Σόλωνα Γκίκα να αναλάβει πρωτοβουλία για να πείσει τους δικτάτορες να αποχωρήσουν, δίχως να αποκλείει ακόμη και τη λύση του στρατιωτικού αντικινήματος.

Την τάση της προσέγγισης των συνταγματάρχων, μη αρεστή στις αντιδικτα-

4. Νάση Μπάλα, «Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών», Γ. Αθανασίου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σ. 199-209.

5. Βλ. σχετικά, Ουίλιαμ Σπάνος, *Το ρόδι της Περσεφόνης*, Αθήνα, Εστία, 2009, σ. 118.

6. Στο βιβλίο του Ο Καραμανλής του Αντιδικτατορικού Αγώνα: *Ιστορική Αποτίμηση μιας δύσκολης εποχής 1967-74*, (Αθήνα, Ροές, 1984) ο Παύλος Ν. Τζεργιάς γράφει -δίχως να σχολιάζει την έως τότε αδράνεια του βιογραφούμενου- ότι μετά τις δηλώσεις, «τα σημεία των καιρών έδειχναν τον δρόμο προς την λύση Καραμανλή» (σ. 55).

τορικές οργανώσεις της Δεξιάς, εκπροσωπούσε ωστόσο ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο οποίος σε επιστολή του προς τον Γ. Παπαδόπουλο τον Απρίλιο του 1969 διαπίστωνε την πλήρη κυβερνητική αποτυχία καλώντας τον να δώσει στους «εθνικώς σκεπτόμενους άνδρες» τη δυνατότητα να βγάλουν τη χώρα από το αδιέξοδο. Την αντίθεσή της στις προτάσεις Αβέρωφ εξέφρασε η *Εστία*, ενώ η καθεστωτική *Νέα Πολιτεία* τον κατηγορήσε για «πολιτική δουρείου ίππου». Ο Καραμανλής δεν υιοθέτησε την «πολιτική της γέφυρας» του Αβέρωφ, αναγνώριζε εντούτοις, σύμφωνα πάλι με τον Τζερμιά, τη χρησιμότητά της για την αποκάλυψη των πραγματικών προθέσεων των απριλιανών. Θεωρούσε εξάλλου ότι η διάδοχη κατάσταση θα έπρεπε να θέτει σε νέες βάσεις την οικοδόμηση της πολιτείας. Ο Ευ. Αβέρωφ, ο οποίος είχε αναλάβει την ενημέρωσή του, συνελήφθη τον Ιούλιο του 1973 ως «πολιτικός σύμβουλος» των κινηματιών του Ναυτικού. Μαζί με τις αντιστασιακές οργανώσεις των αξιωματικών του Στρατού, το κίνημα του Ναυτικού, το Μάιο του 1973, η ανταρσία του αντιτορπιλικού «Βέλος» και η απόφαση του κυβερνήτη του Νίκου Παπά και μελών του πληρώματός του να ζητήσουν πολιτικό άσυλο στην Ιταλία, έθεσε πλέον οριστικά εν αμφιβόλω την άποψη ότι οι Ένοπλες Δυνάμεις ήσαν πιστές στο στρατιωτικό καθεστώς.

Ο Καραμανλής διαχώρισε τη θέση του από ορισμένες οργανώσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό που επικαλούνταν το όνομά του. Τούτο αφορούσε κυρίως το Κίνημα Εθνικής Αντιστάσεως (ΚΕΑ) που είχε έντονη δράση εκείνη την περίοδο, αναλαμβάνοντας την ευθύνη διαφόρων βομβιστικών ενεργειών και θέτοντας ως στόχο τη δυναμική εξέγερση και «το ξεσήκωμα των λαϊκών μαζών κατά των εσωτερικών κατακτητών». Η δεξιά αντιδικτατορική οργάνωση υποστήριζε ότι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο Καραμανλής θα διαδραμάτιζαν ηγετικό ρόλο στην οικοδόμηση της ελεύθερης Ελλάδας. Εντούτοις, ο ιδρυτής του ΚΕΑ και της ΕΑΝ (Ελληνική Αντιδικτατορική Νεολαία, Μάρτιος 1971), Ιπποκράτης Σαββούρας –ο οποίος έκανε χρήση των ψευδωνύμων «στρατη-

Σπύρος Μουστακλής

(1926-1986)

Ο Σπύρος Μουστακλής γεννήθηκε στο Μεσολόγγι και σπούδασε στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων. Υπήρξε μέλος του ΕΑΕΣ, ενώ πολέμησε στον Εμφύλιο Πόλεμο και συμμετείχε στο εκστρατευτικό σώμα στην Κορέα. Με το βαθμό του ταγματάρχη, ήταν ένας από τους ελάχιστους αξιωματικούς του πεζικού που συμμετείχε στις προετοιμασίες για το κίνημα του Ναυτικού. Μετά την αποκάλυψη του κινήματος, η ΕΑΤ ΕΣΑ τον συνέλαβε και τον μετέφερε στα κρατητήριά της, όπου βασανίστηκε απάνθρωπα για 47

ημέρες. Κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων από ένα βίαιο χτύπημα στην καρδιά έπαθε εγκεφαλικό. Διαμετακομίστηκε στο ΚΑΤ όπου και παρέμεινε για περισσότερο από δύο χρόνια νοσηλευόμενος, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Το εγκεφαλικό του προκάλεσε ολική παραλυσία, καθιστώντας τον ένα από τα πιο τραγικά θύματα της δικτατορίας και παράλληλα φωτεινό σύμβολο της αντιδικτατορικής δράσης. Πέθανε το 1986 χωρίς να υπάρξει ποτέ αποκατάσταση της υγείας του.

γός Ακρίτας» και «συνταγματάρχη Πορφύρης» για να αποπροσανατολίσει τις δικωτικές αρχές – είχε δηλώσει ότι είχε αυτόνομη δράση και δεν ενεργούσε κατ' εντολή του βασιλιά ή άλλων πολιτικών προσωπικοτήτων. Οι προκηρύξεις που τύπωνε έφεραν ωστόσο τη φωτογραφία του «εθνάρχη» Καραμανλή στο αριστερό μέρος και του Κωνσταντίνου στο δεξί. Σύμφωνα με τον Σαββούρα, ο Καραμανλής αρνήθηκε να τον συναντήσει στο Παρίσι όπου είχε δραπετεύσει, γιατί αντιπροσώπευε για εκείνον έναν «σεσημασμένο τρομοκράτη». Αντίθετα ο Κανελλόπουλος κατέθεσε υπέρ του Σαββούρα στο Στρατοδικείο και ο Π. Μπακογιάννης που εργαζόταν στη ραδιοφωνία του Μονάχου προσπάθησε να τον διευκολύνει στην εξεύρεση όπλων. Ο Σαββούρας βασανίστηκε στην ΕΣΑ, εκτοπίστηκε στη Σαμοθράκη όπου συναντήθηκε με τον Μουστακλή και τον Πανουργιά και μετά στο Θέρμο Τριχωνίδος όπου βρέθηκε μαζί με τον ταξίαρχο Περιβολιώτη, τον στρατηγό Α. Έσερμαν, τον ναύαρχο Μ. Σταυρίδη, τον συνταγματάρχη Ν. Παπανικολάου και τον στρατηγό Α. Βαρδουλάκη. Συνελήφθη πάλι το Μάιο του 1973 και μετά από πεντάμηνη απομόνωση στη Γενική Ασφάλεια Αθηνών, καταδικάστηκε σε δεκαοκτώ χρόνια κάθειρξη και εστάλη στις φυλακές του Κορυδαλλού. Εκεί ίδρυσε την οργάνωση ΙΔΑΣ (Ιερός Δημοκρατικός Αγώνας) με τον Κυριάκο Σπυριούνη και τον Αλέκο Αρχάκη.⁷

Οι δηλώσεις τέλος του Καραμανλή στις 23 Απριλίου 1973, με τις οποίες διακήρυσε την ανάγκη «τερματισμού της παρούσης ανωμαλίας» και ζητούσε από τους δικτάτορες να καταθέσουν την εξουσία στο βασιλιά, δημοσιεύθηκαν στην πρώτη σελίδα της *Βραδυνής* μαζί με τη φωτογραφία του αυτοεξόριστου πολιτικού, όπως επίσης στη *Θεσσαλονίκη* και στην αγγλόφωνη εφημερίδα *Athens News*. Ο Τζώρτζης Αθανασιάδης, διευθυντής της ιστορικής αθηναϊκής εφημερίδας, δραστηριοπήθηκε στον κύκλο των Καραμανλικών και άσκησε κριτική στο καθεστώς, με αποτέλεσμα να διακοπεί η έκδοση της *Βραδυνής* την 1η Δεκεμβρίου 1973.

Πέρα από τον Τύπο στην Ελλάδα, οι εκδόσεις των Ελλήνων του εξωτερικού είχαν αναλάβει το ρόλο της ενημέρωσης της διεθνούς κοινής γνώμης για την κατάσταση στην Ελλάδα και τη συνολική αντιδικτατορική δράση. Στόχος όλων ήταν η αποκατάσταση της Δημοκρατίας: από το *Athènes-Presse Libre* που εξέδιδε ο δημοσιογράφος Ριχάρδος Σωμερίτης στο Παρίσι έως τις εκδόσεις εκείνες για τις οποίες ο στόχος αυτός συνδυαζόταν με την επιστροφή του Καραμανλή στην εξουσία. Τέτοιες ήταν το *Hellenic Review* της Ελένης Βλάχου και μετά τη διακοπή του, το *Greek Report* του Τάκη Λαμπριά. Ο Λαμπριάς διέφυγε στο Λονδίνο,⁸ τον Αύγουστο του 1968, όταν το περιοδικό *Εικόνες* που είχε αγοράσει από τη Βλάχου και είχε επανεκδόσει τον Μάρτιο, έπεσε θύμα της λογοκρισίας εξαιτίας ενός

7. Βλ. Ιπποκράτης Σαββούρας, *Το ταξίδι της ζωής και η ...Προδομένη Αντίσταση*, 2363 μερόνυχτα αγώνων κατά της τυραννίας, Το βιβλίο που κατοχυρώνει την Δημοκρατία και καταδικάζει την βία με την βία, Αθήνα 2007.

8. Για τον κύκλο του Λονδίνου, βλ. Μαρία Καραβία, *Το Ημερολόγιο του Λονδίνου*, Αθήνα, Άγρα, 2007.

άρθρου του Γιάννη Λάμψα που αναφερόταν στην ομοφυλοφιλία. Ο Γεώργιος Πλυτάς που διετέλεσε βουλευτής της ΕΡΕ και δήμαρχος Αθηναίων (1964-67) είχε διαφύγει στο εξωτερικό, αφού του αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια και εξέδιδε στο Λονδίνο τα περιοδικά *Εθνική Ενότης* και *Νέα Δημοκρατία* (εβδομαδιαία), τα οποία αποστέλλονταν στην Ελλάδα αλλά θεωρούνταν από τις ελληνικές αρχές ως αντεθνικά. Ο Ορέστης Βιδάλης αναφέρει επίσης στο *Ιστορικό Ημερολόγιο. Χρόνια εκπατρισμού (1968-75)* την έκδοση του *Common Heritage*, το πρώτο τεύχος του οποίου είχε τον τίτλο «Η οφειλή της Αμερικής στην Ελληνική Δημοκρατία» (Απρ.1970) και αποσκοπούσε στην μεταστροφή της αμερικανικής στάσης απέναντι στη δικτατορία. Τέλος, η ομογενειακή εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ* είχε πλέον προσχωρήσει στη θέση υπέρ της αναγκαιότητας δημοκρατικής αποκατάστασης στην Ελλάδα και της λύσης Καραμανλή.

Η αντιδικτατορική πολιτική Δεξιά έθεσε εαυτήν στο μέτωπο της υπεράσπισης των δημοκρατικών θεσμών δίχως την ανάγκη συστοίχισης με κομματικές επιλογές. Η δικτατορία ως γεγονός και εμπειρία επέδρασε έτσι καθοριστικά στην αλλαγή της πολιτικής κουλτούρας της Δεξιάς. Τέλος, στην υπεράσπιση των θεσμών εν γένει και ειδικότερα της πνευματικής ελευθερίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας συστρατεύθηκαν και λογοτέχνες- συγγραφείς με διαφορετικές ατομικές πορείες ιδεολογικής συγκρότησης, όπως φαίνεται από τα *Δεκαοχτώ κείμενα* (1970), αρκετοί εκ των οποίων από τον συντηρητικό πολιτικό χώρο.

Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ)

— Ανδρέας Πανταζόπουλος

Η δημιουργία από τον Ανδρέα Παπανδρέου στις 26 Φεβρουαρίου 1968 του Πανελλήνιου Απελευθερωτικού Κινήματος (ΠΑΚ), αντιδικτατορικής οργάνωσης της οποίας η αρχική ονομασία ήταν «Πανελλήνια Απελευθερωτική Κίνησης», υπαγορεύθηκε, σύμφωνα με τον ίδιο, από την ανάγκη μιας δυναμικής και συντονισμένης αντίστασης στη δικτατορία. Αν η ιστοριογραφία του αντιδικτατορικού αγώνα δεν μπορεί, για τυπικούς αλλά και για ουσιαστικούς λόγους, να παρακάμψει τη μικρή μεν, υπαρκτή ωστόσο, ιδιαίτερα στο εξωτερικό της χώρας, αντίσταση που πρόβαλλε η ιδρυθείσα από τον Α. Παπανδρέου οργάνωση, οι καθαυτές πολιτικές συνέπειες της δράσης της είναι μείζονος σημασίας. Συναρτώνται με μια διεύρυνση της απήχησης του αντιστασιακού λόγου στην παγκόσμια κοινή γνώμη, αλλά και σε απομακρυσμένα από την ιστορική αριστερά κοινωνικά ακροατήρια στις δυτικές δημοκρατίες (όπως το σοσιαλδημοκρατικό). Σχετίζονται, οι συνέπειες αυτές, με μια καινοτόμο ιδεολογικο-πολιτική προβληματική η οποία θέτει στο επίκεντρο μια νέα αντιστασιακή προοπτική: συνδυάζοντας τη μαζική λαϊκή αντίσταση με τον ένοπλο αγώνα, αποκωδικοποιούν τη μύχια φύση του ελληνικού ζητήματος ως προβλήματος «νεο-αποικιακής» κατοχής της χώρας από μια ξένη δύναμη, κυρίως τις ΗΠΑ. Τέλος, έρχονται να ανασυγκροτήσουν έναν συγκεκριμένο πολιτικό χώρο, την προδικτατορική Κεντροαριστερά, αφενός να την αποκόψουν από την πελατειακή σκουριά του παρελθόντος και τις συμβιβαστικές τάσεις του παρόντος, αφετέρου να τον εντάξουν στο νεο-αριστερό ριζοσπαστικό ρεύμα της εποχής. Μια μη κομμουνιστογενής αντιστασιακή οργάνωση είδε το φως της ημέρας με την πρωτοβουλία που έλαβε ο Ανδρέας Παπανδρέου μετά την αποφυλάκισή του από τη χούντα των συνταγματαρχών.

— Ο Ανδρέας Πανταζόπουλος είναι επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ